

УДК 94(477=411.16):811.112.2(036) "18/19" (045)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.143.6>

О. Радченко, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-3362-5184

Навчально-науковий інститут економіки та права
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна

ЄВРЕЇ ТА ЄВРЕЙСЬКА КУЛЬТУРА СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ ТА ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Розглянуто німецькомовні путівники кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які стосуються теренів сучасної України. Зазначено, що вони становлять невелику групу літературних джерел. В основі їхнього змісту – довідкова інформація про географію, історію, особливості побуту, традиції того чи того краю тощо, а головна функція – нав'язування нормативного сприйняття чужої культури. Найвідоміші з них ті, що вийшли друком у німецькому видавництві Бедекера, та опубліковані за часів Австро-Угорської монархії. Проаналізовано образ євреїв як етнічної спільноти на землях Східної Галичини й так званої Великої України до Першої світової війни, у міжвоєнний період та під час Другої світової війни. Зауважено, що погляд на образ єврея крізь призму путівників періоду драматичних і трагічних подій кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. може відкрити громадянам ХХІ ст. нові перспективи в розумінні таких соціально-політичних явищ, як державна політика щодо національних меншин, колективні ауто- та гетеростереотипи, динаміка антисемітизму від побутового рівня до дискримінації найвищого ступеня та фізичного знищення євреїв. До того ж путівники містять багатий матеріал для аналізу питань культурного трансферу, моделей подорожей, привабливості тих чи тих дестинацій та об'єктів культурно-історичної спадщини на території регіонів, які з давніх-давен відзначалися співіснуванням різних етносів та зміною кордонів. Ще одним стимулом до дослідження зазначеної теми є необхідність залучення міждисциплінарного підходу.

Ключові слова: путівник, євреї, Галичина, Велика Україна, Австро-Угорська монархія, Третій Рейх, Радянський Союз.

Постановка проблеми. Інтерес до зазначеної теми детермінує декілька факторів. По-перше, сучасні дослідники, за незначним винятком [6; 22; 37; 40], приділяють недостатньо уваги путівникам: їх уважають мінливим, поверховим та неточним джерелом інформації, на відміну від, наприклад, академічних енциклопедичних видань. Це так звана актуальна популярна література, історичні дані в якій подано скорочено та спрощено. Однак останнім часом у наукових колах поширюється думка, що зміст та оформлення цих видань містять набагато більше інформації, ніж здається на перший погляд. Звідси випливає низка питань, як-от: чому певну історичну подію або особу/актора згадують у певному путівнику? Чому їх показують саме так, а не інакше? Чому певні історичні події залишаються поза увагою авторів текстів? Яким чином путівники, що почали розвиватися як жанр із ХVІІІ ст., стали інструментом Mental-Mapping-Strategie? [10].

Аналіз джерел. Окрім труднощів методологічного характеру, існують також проблеми збереження путівників, які мають неабияке джерелознавче значення, та доступу до них. Одним із небагатьох місць, де велику колекцію різноманітної літератури про подорожі (від подорожніх записок до рекламної продукції) утримують у належних умовах і де всі охочі можуть ознайомитися з нею, є архів із історії туризму при Технічному університеті Берліна під керівництвом професора Хассо Шпode. Очевидно, що частина історичних путівників перебуває в бібліотеках світу.

Необхідно зазначити, що німецькомовні путівники кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які стосуються теренів сучасної України, становлять невелику групу літературних джерел. В основі їхнього змісту – довідкова інформація про географію, історію, особливості побуту, традиції того чи того краю тощо, а головна функція – нав'язування нормативного сприйняття чужої культури. Найвідоміші з них ті, що вийшли друком у видавництві Бедекера [1; 20; 26], та опубліковані за часів Австро-Угорської монархії. Значно більший масив джерел становлять записи мандрівників та військовослужбовців, а також польова пошта, репортажі. Вони мають більш суб'єктивний характер і відбивають саморефлексію на тлі чужої культури [19; 31, с. 127-176].

Мета цієї статті – проаналізувати образ євреїв як етнічної спільноти на землях Східної Галичини й так званої Великої України до Першої світової війни, у між-

воєнний період та під час Другої світової війни. Тоді саме спостерігався бум країнознавчої літератури про Україну [15; 23; 24; 34; 35], однак путівник як жанр не був популярний (за незначними винятками, див.: [7; 8; 36]), адже його головне призначення – допомогти людині зорієнтуватися в новому для неї географічному й культурно-історичному просторі в умовах миру, який є запорукою особистої безпеки. Деякі дослідники зараховують до туристів і військовослужбовців [9, с. 9], але, на нашу думку, це невіправданно. Правильніше розглядати пересування військових та допоміжних служб чужими теренами в контексті вимушених міграцій [31, с. 274], оскільки їхня головна мета не має нічого спільного із традиційними мотиваціями (відпочинок, навчання, паломництво тощо) та етичними нормами поведінки туристів. Знайомство з чужою країною в умовах війни є насправді побічним наслідком вимушених міграцій.

Основний виклад матеріалу. На нашу думку, погляд на образ єврея крізь призму путівників періоду драматичних і трагічних подій кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. може відкрити нам, громадянам ХХІ ст., нові перспективи в розумінні таких соціально-політичних явищ, як державна політика щодо національних меншин, колективні ауто- та гетеростереотипи, динаміка антисемітизму від побутового рівня до дискримінації найвищого ступеня та фізичного знищення євреїв. До того ж путівники містять багатий матеріал для аналізу питань культурного трансферу, моделей подорожей, привабливості тих чи тих дестинацій та об'єктів культурно-історичної спадщини на території регіонів, які з давніх-давен відзначалися співіснуванням різних етносів і зміною кордонів. Ще одним стимулом до дослідження зазначеної теми є необхідність залучення міждисциплінарного підходу: окрім суто історичних, варто врахувати методи літературознавства й теорії масової інформації, мистецтвознавства, географії й соціології.

Важливо також дослідити зв'язки між видавництвом, автором путівника та читачем. Залежність цих зв'язків від тогочасної політичної та ідеологічної кон'юнктури мала безпосередній вплив на подальшу долю путівника та інших країнознавчих видань. Видання Австро-Угорської монархії кінця ХІХ ст. зберігали свою актуальність протягом 10 – 15 років до початку Першої світової війни, тоді як тривалість "життя" Бедекера для Генерального губернаторства 1943 р. становила лише

2 роки: після краху Третього Рейху він втратив свою цільову аудиторію та предмет викладення. Оскільки міжвоєнний період для Східної Галичини був пов'язаний з інкорпорацією в Польську державу, то путівники виходили польською мовою. Особливе місце в цьому дискурсі посідають перші радянські путівники німецькою мовою під редакцією Олександра Радо, які видавали Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном (рос. ВОКС) у середині 1920-х рр. Однак їхня доля незавидна: радянська цензура добралася до цих книжок, і в 1930-х рр. нереалізовані накладі були знищені [11; 16].

На межі XIX – XX ст. Східна Галичина, як, власне, і вся Східна Європа, не належали до популярних туристичних напрямків, але Відень вважав за потрібне приділяти околицям імперії належну увагу в країнознавчій літературі. На початку XX ст. з'явилися численні ілюстровані брошури про етнографію Східної Європи, зокрема й Галичини [2; 3; 5; 13; 21]. У Відні вийшла друком низка періодичних видань, наприклад *Ukrainische Rundschau*. Ілюстрований журнал *Reisen und Sport* присвятив Галичині декілька статей під промовистими назвами: "Іноземний туризм у Галичині", "На галицьких курортах", "Курорт Трускавець" [42]. За змістовим наповненням ці видання близькі до путівника: вони містять інформацію про географічне розташування дестинацій, транспортну інфраструктуру і туристичні ресурси [42]. Водночас ці тексти не позбавлені патетики:

"Чарівна земля! З одного боку – згадки про давнину, які зберігаються з великою повагою, з іншого – обігрування надії на забезпечений розвиток економіки і промисловості в майбутньому, що поєднує красу з користю! Так мусить вигукнути неупереджений у своїх поглядах іноземець" (цит.: *Moderne Illustrierte Zeitung Reise und Sport. Sondernummer Galizien*. (1913). 13, H. 3, S. 66).

На особливу увагу заслуговує книга "Австро-Угорська монархія у текстах і картинах. Галичина" 1898 р., оскільки вона репрезентує тогочасну етнокультурну політику імперії, яка створювала єдиний інформаційний простір і німецькомовне середовище в умовах різноманітності культур і задекларованої толерантності [41, с. 49]. Поряд з географією та економікою регіону описано "народне життя" вірмен, євреїв, поляків та рутенів¹. Хоч за своєю структурою ця книга не є традиційним путівником, у ній містяться численні звернення до чужинця з рекомендаціями стосовно того, що йому варто побачити. Зокрема, розділ про Львів/Лемберг написав Владислав Лозинський – польський історик, письменник. Протягом 1862–1868 рр. він навчався у Львівському університеті². Автор не шкодує вишуканих слів для опису принади міста: його архітектури, парків і садів [12]. Як одну з головних рис туристичної привабливості Львова він підкреслює його багатоконфесійний, багатомовний характер і мирне співіснування тутешніх жителів:

"Це особливість Лемберга, яку помічають іноземні туристи, що в його стінах є три єпископати як символ стародавніх міжконфесійних установ, як заповіт з давніх-давен, коли він уже був найінтернаціональнішим та найбагатомовнішим містом у всьому Польському королівстві. Польські, німецькі та італійські католики, рутенські, грецькі і болгарські пра-

вославні, шотландці-протестанти, мусульмани та євреї мирно співіснували тут як у торгівлі, так і у повсякденному житті" [12, с. 36].

У контексті етнотолерантної політики імперії Владислав Лозинський згадує не лише рутенські церкви як "символи рутенської історії та рутенського життя в Лемберзі", але й синагоги та вірменські церкви:

"Залишаючи позаду колишнє гетто та його сховану у дворі дуже цікаву синагогу у вигляді крипти – темне, глухе приміщення з готичним перекриттям, – ми потрапляємо на територію "вірменської нації" – так офіційно називали вірменську колонію в стародавні часи" [12, с. 38].

У кінці цього опису автор відверто нав'язує читачеві нормований погляд на місто:

"Неупереджений чужинець не може не визнати чарівності цього старовинного екзотичного культурного ландшафту" [12, с. 36].

Щодо тогочасної розбудови й перебудови, а також транспортних шляхів Львова автору важливо було підкреслити, що місто модернізується й дедалі більше нагадує Відень та Берлін.

"Місто, що росте, розширюється і простягається у всіх напрямках, виходить із вузької долини, жадібно захоплює приміські ліси, піднімається на пагорби, і колись безнадійно поодинокі будинки і вілли [...] одного дня опиняються втягнутими в бурхливе вуличне життя [...]" [12, с. 44].

Зaujмаємо, що Владислав Лозинський не торкається етнічної мікрогеографії міста та внутрішньої міграції, коли еліта німецької та польської національностей переселялася до нових кварталів у південній та західній частині Львова, натомість у кварталах колишнього середмістя зростала частка єврейства, менше – українців. Районами традиційного розселення євреїв були Краківська та Жовківська дільниці. Тут мешкало 93,2 % усіх євреїв Львова [38, с. 152].

Другий важливий тематичний комплекс австрійсько-го путівника – це зображення повсякденного життя різних етнічних груп. В окремих розділах ми знаходимо історико-етнографічний опис вірменів, рутенів та євреїв як таких громадян імперії, що живуть в архаїчному світі. Щодо укладу життя польських євреїв автор цього розділу, Лео Херцберг-Френкл, підкреслює його консервативний, "муміфікований" характер і вважає, що цьому сприяла позиція освіченої аристократії, яка завжди тримала дистанцію від євреїв, та малограмотного слов'янського селянства, а також те, що "через конкуренцію і боротьбу за робочі місця невеликий прошарок буржуазії ставиться до євреїв вороже" [12, с. 492]. Таким чином, зовнішній вплив був відсутній, а внутрішні стримувальні фактори – занадто сильні, щоб євреї "вийшли за межі свого укладу життя" [12, с. 492]. З іншого боку, автор стверджує, що уряди країн не намагалися підвищити духовний рівень євреїв і що це тривало до правління кайзера Йозефа II. Саме він, "благородний" кайзер імперії Йозеф II, уособлює турботливого батька, який прагне створити євреям "гідні умови життя" і "пробудити їх від летаргічного сну" [12, с. 476]. Водночас Лео Херцберг-Френкл знаходить багато переваг саме такого традиційного способу життя:

"Релігія визначає порядок і спосіб життя [євреїв] як такий, що сприяє їхній ізоляції. Але саме в цій відгородженості, у побутовій тісноті та взаємодії формується витривалість, яка допомагає долати століття найтяжчих страждань та жорстких випробувань" [12, с. 476].

Автор звертає увагу на спроби реформувати традиційний уклад життя євреїв, зокрема в освіті та ре-

¹ Рутени (Rutheni, Ruteni) – лат. відповідник етноніма "русини". У Габсбурзькій монархії "русини" стало офіційною назвою всіх українських підданих цієї держави.

² *Him. Ladislaus Ritter von Lozinski* (1843–1913); найбільш відома книга автора *"Lemberger Patriziatum im 16. und 17. Jht., nach ausschließlich unbekannten handschriftlichen Quellen, bearb. Lemberg 1890"*.

естрації шлюбів. Він радіє тому, що в Тернополі з'явилася перша публічна німецько-ізраїльська народна школа, а згодом – і єврейська реальна школа в Бродах, що в інших великих містах хоч і повільно, але почали відкривати світські школи. Фінансування відбувалося з єврейських комунальних коштів, ще 11 мільйонів франків надійшло з благодійного фонду барона Хірша [12, с. 478].

Лео Херцберг-Френкл підкреслює успіхи єврейської молоді в навчанні, емансипацію дівчат, які працюють виховательками, учительками, самостійними робітницями в торгівлі та сільському господарстві, але не вважає за потрібне писати про них детально:

"Ці євреї, яких виховали на традиціях батьків та яких згодом відшліфувала культура, які перейшли з гетто в сучасне життя і тепер на рівних конкурують із земляками-християнами, працюють лікарями, адвокатами, інженерами, службовцями, землевласниками і промисловцями, не потрапляють у наше оповідання, адже вони відійшли від характерного для євреїв способу життя [...]. Наше оповідання зображує більшість галицьких євреїв, що, ніби викопні рештки давніх часів, живуть у суворій релігійно-національній ізоляції, так, як жили їхні батьки, відповідно до побожних традицій, їх майже не торкається час та історія, чий далекий гуркіт вони ледьчують" [12, с. 480].

Автор оминає проблему соціального статусу єврейської спільноти, яка, на думку Івана Монолатого, полягала в тому, що "ціна, котру мали сплачувати євреї Дунайської імперії за рівність з іншими громадянами, – непропорційна [...], що влада використовувала у сфері етнонаціональних відносин елементи селективності" [41, с. 39].

Отже, щоб не вдаватися в питання інтеграції євреїв Галичини в господарське та етнополітичне життя імперії, Лео Херцберг-Френкл зосереджується на оповіданнях про використання мов, життєвий цикл і роль рабина в ньому, про традиції святкування пам'ятних дат і подій. У кінці свого наративу автор відзначає моральні якості простих людей, які "у цьому благословенному світі не зірвуть квітки на відміну від тих байдужих людей, які майже не дотримуються успадкованої віри і намагаються бути схожими на християнських співгромадян" [12, с. 500].

У 1912 р. виходить друком путівник Бедекера Південною Росією, у якому привертають увагу відомості про національний склад населення найбільших міст тодішньої Малоросії, адже після загальної кількості жителів обов'язково вказували частку євреїв: зокрема, у Бердичеві вона становила понад 80 %, у Вінниці та Умані – більше половини, у Полтаві – "багато євреїв" тощо. Щодо населення Києва, то його, на думку авторів, становили тільки росіяни, поляки та євреї [32, с. 361]. Ніякої іншої інформації про євреїв немає, а от про німецькі колонії на Півдні України сказано достатньо.

У 1914 р., у видавництві А. Хартлебена³ вийшов друком перший повноцінний путівник Галичиною з додатком про Східну Сілезію [29]. До роботи над ним залучили доктора Р. Кордіса, секретаря секції з туризму при спілці курортів Галичини в Лемберзі, та доктора М. Орквіча, голову Академічного туристичного клубу в Лемберзі. Для збирання інформації розсилали анкети до міських і сільських громад, автори також виїжджали до визначних місць і курортів. За законами жанру в оптимістичному вступі до путівника йшлося про великі

перспективи щодо розвитку туризму в регіоні. Але за гіркою іронією незабаром розпочалася Перша світова війна, і регіон перетворився на арену запеклих боїв, територію численних військових поховань.

Уже на початку путівника ми натрапляємо на загадкову статистику національного складу, яку визначали за мовою спілкування: населення Галичини становили переважно поляки (4 672 500, або 58,6 %), рутени (3 208 092, або 40,2 %) і німці (90 114, або 1,1 %). Такі результати виникли через систему статистичного обліку в Австро-Угорській монархії, адже в переписних листах не були передбачені іврит чи ідиш як мови єврейської спільноти. Тому євреї зазначили мову інших етнічних груп, які жили в Галичині, переважно польську, рідше німецьку та українську [39, с. 138]. Уявлення про національний склад можна було отримати з даних за конфесійними ознаками: поряд з римо-католиками, греко-католиками та протестантами бачимо "ізраелітів": 872 000, або 11 % [29, с. 46]. Але це – узагальнена кількість по Галичині. Унаслідок міграційних процесів кількість євреїв у різних містах значно коливалася, наприклад у Львові вона становила 56 751, або 29,0 % [39, с. 149].

В історичному есе репрезентовано доволі критичний погляд на економічну й культурну політику Відня щодо Галичини в XIX ст., яка спричинила сільські повстання, голодомор у середині століття, а також масову міграцію робочої сили за океан наприкінці XIX – на початку XX ст.

Інший тематичний блок, який підготував доктор Мечислав Орлович, – це рекомендовані маршрути й поради туристам. Серед останніх читаємо, що "найкращим днем для поїздки III класом у потягах є субота, адже цього дня євреї не подорожують". З іншого боку, "оскільки кучерами в маленьких містечках переважно є євреї, туристи, які приїждять у п'ятницю ввечері або в суботу, повинні враховувати нестачу засобів пересування" [29, с. 46]. Так само мандрівники повинні були зв'язати на незручності в торгівлі по суботах, адже "у маленьких містах уся торгівля зосереджена в руках євреїв". Проте німецькомовний турист міг радіти тому, що "не лише єврейське, але й польське населення середнього класу годні говорити німецькою" [29, с. 47]. Наведені уривки засвідчують суперечливість уявлень про євреїв у місцевих християн: з одного боку, вони не бажали навіть їздити з юдеями в одному вагоні поїзда, з іншого – були готові користуватися послугами євреїв як перевізників і торговців.

Як уже було зазначено, у міжвоєнний період варто звернути увагу на радянські путівники ВОКС. Їхня поява стала можливою завдяки тісним політичним, економічним і культурним контактам між Радянським Союзом і Веймарською республікою, а також ініціативі Віллі Мюнценберга – відомого німецького комуніста і медіамагната.

Інформації щодо євреїв у цих виданнях обмаль, і вона має переважно статистичний характер. Зокрема, у загальній характеристиці населення України у виданні 1925 р. йдеться про те, що питома вага євреїв становить 7,7 %, у сільській місцевості на 100 мешканців припадає 5 євреїв, а частка євреїв серед жителів міст – 25 % [11, с. 67]. У наступному путівнику 1928 р., який стосується всього Радянського Союзу, було вказано частку євреїв у населенні багатьох великих і малих міст України за даними на 1926 р.: у Дніпропетровську (тепер м. Дніпро) – 38,8 %, у Жмеринці – 45 %, Зінов'євську (тепер м. Кропивницький) "населення складається переважно з росіян та євреїв", у Харкові – 21 %, в Одесі – більше третини, у Тульчині – 56 %, у Херсоні – 32,2 %, у Чернігові – 33 % тощо. Що-

³ Засновано 1802 р. Конрадом Адольфом Хартлебенем. Напередодні Першої світової війни видавництво зосередило увагу на друці путівників, у структурі текстів дотримувалося традицій Бедекера.

правда, з невідомих причин не зазначено національно-демографічний склад населення Києва.

Євреїв згадують і в контексті діяльності їхніх театрів, зокрема так званого "Кунствінкла" в Києві на вул. Карла Маркса ("Кунствінкл" українською – "мистецький куток") та Єкатерининського в Харкові [16, с. 661, 701]. У 1928 р. "Кунствінкл" закрили "через невідповідність репертуару до лінії партії", частина його акторів перейшла в новий Державний єврейський театр, який згодом перетворився на центр культурного життя.

Щодо становища євреїв на території Радянської України, то в кількох історичних есе згадано тільки одну тему – погроми кінця XIX – початку XX ст. Про ці події на Подолі в Києві читаємо так:

"Більшу частину населення району протягом багатьох століть становлять євреї. Наприкінці XIX ст. біля порту з'явилися численні фабрики, згодом Поділ перетворився з торговельного району на робітничий, де працювало особливо багато євреїв [...]. Тут же під час царського режиму, а також за Петлюри та Денікіна відбулися численні єврейські погроми" [16, с. 705].

Про погроми в м. Зінов'євську⁴ автор тексту оповідає:

"У квітні 1881 р., після вбивства Олександра II, відбувся погром. У жовтні 1905 р. реакційна організація "Союз русского народа" здійснила другий жорстокий погром. Під час громадянської війни в місті часто змінювалася влада. Його зайняли банди Нікіфорова, Петлюри, Григор'єва, які організовували страхітливі погроми єврейського населення. Остаточно Червона армія зайняла місто в січні 1921 р." [16, с. 690].

Зауважимо, що радянський путівник у супереч жанру дуже скупий на інформацію про походження пам'яток архітектури, адже акцент був зроблений на сучасне призначення будівель для різноманітних радянських установ. Тоді вже була відсутня назва вулиці Єврейська в Одесі, яку перейменували 1920 р. на честь німецького соціал-демократа Бебеля, позаяк топографічні зміни набули розмаху епідемії: у кожному місті з'являлися вулиці й площі Революції, Третього інтернаціоналу, революціонерів та діячів нової держави. Зрозуміло, що автори путівників не ставили собі за мету надати бодай коротку етнографічну характеристику народів, які проживали на території Радянської України зокрема і Радянського Союзу загалом. Їхня мета полягала в презентації нової топографії міст і політичної карти, а також історичного матеріалу, який би легітимізував прихід до влади більшовиків.

Головним джерелом туристичної інформації в Галичині часів Другої світової війни є путівник Бедекера 1943 р. [8]. Своєрідність цього видання зумовлена його расизмом до слов'ян, його переважно прихованим антисемітизмом та глорифікацією німецького впливу на історію краю:

"Генеральне губернаторство є передовим рубежем і мостом до Сходу. Водночас культура цього регіону настільки відстала у своєму розвитку, що подібного ми не спостерігаємо ніде більше в Центральній Європі [...]. Ця величезна відсталість в усіх галузях культури пояснюється характером і расою місцевого населення, його ставленням до життя, яке є абсолютно чужим для німецької людини [...]. Нашою головною метою залишається наповнення життєвого простору навколо Вісли німцями і німецьким духом в усіх сферах!" [8, с. 34].

Серед головних завдань путівника був пошук в історії регіону слідів німецького впливу, які б, з одного боку,

обґрунтували право німців на володіння цими теренами, а з іншого – підтвердили їхню шовіністичну концепцію культурної вищості. Доказами останнього автори путівника вважали наявність німецьких поселень, а також внесок німецьких архітекторів і майстрів у розбудову міст Галичини. Звісно, ці факти беззаперечні, але невизнання участі інших етносів регіону в його розвитку свідчить про винятково етноцентричний та шовіністичний підхід. Відповідно до цих настанов усі поради в путівнику орієнтовані тільки на німців як господарів польських і українських теренів.

Друге завдання цього видання – репрезентувати окуповані землі як привабливі з погляду їхнього використання з господарською й туристичною метою й цим виправдати затрати людських і матеріальних ресурсів Німеччини на ведення війни на Сході. Майбутнє цих теренів змальоване як оптимістичне, але за умов "німецького управління" та винищення єврейського населення, що, однак, замасковано літературними прийомами замовчування [4, с. 24]. У прикладі нижче йдеться про містечко Городенку (тепер це Івано-Франківська область), яке *"раніше заселяли численні євреї, але під керівництвом нової німецької адміністрації воно перетворилося на дружну територіальну громаду"* [8, с. 242]. Євреї, які з'явилися тут ще в XVI ст., у середині XVII ст. отримали привілеї в торгівлі та ремеслах, побудували синагоги і кіркут. У 1921 р. єврейське населення міста налічувало 3048 осіб (з 9907 жителів). Під час Голокосту більшу частину єврейської громади знищили [14, 780]. Отже, суть наведеного речення зводиться до думки, що після приходу до влади німців і зникнення євреїв життя в місті значно покращилося. Щоб не зіпсувати цю "ідилічну" картину, інформацію про жорстокі масові вбивства, звісно, не наводять.

Ненависть до євреїв, яка становила серцевину нацистської ідеології, знайшла свій вияв у багатьох частинах путівника. По-перше, це стосується статистичних даних про національний склад деяких міст. Зокрема, про Львів у путівнику сказано так:

"У 1942 р. в місті мешкало 420 000 громадян, з них 12 000 німців рейху, 42 000 українців, решта – поляки" [8, с. 158].

Зрозуміло, що наведені нацистами статистичні дані відверто сфальсифіковані, оскільки кількість євреїв, яка напередодні Другої світової війни становила 109 500 осіб і значно зросла за рахунок біженців восени 1939 р., навіть за умов погромів, масових розстрілів і депортацій на січень 1943 р. становила щонайменше 24 000 осіб. Гетто остаточно ліквідували в червні 1943 р. [14, с. 804]. За наведеною цитатою вбачається системний план знищення єврейського населення міста.

Іншими ознаками антисемітської спрямованості путівника є відсутність інформації про численні пам'ятки єврейської архітектури, як-то синагоги, бейт-мідраші та кіркути, а також тенденційно викладена історія. Співробітникам видавництва Бедекера була надана можливість збирати матеріал безпосередньо в Генерал-губернаторстві, коли в багатьох містах створювали гетто й трудові табори для євреїв, відбувалися розстріли й депортації до табору смерті в Белжці (про Голокост у Генеральному губернаторстві див.: [17; 25; 27; 30; 33]). Англійський історик Джейн Каплан звернула увагу на те, що в путівнику лише раз згадано "виселення євреїв", а саме в містечку Казімеж Дольний (Kazimierz Dolny) у районі Любліна [4, с. 40]. Проте про акти винищення галичан у в'язницях НКВС пишуть частіше. Водночас

⁴ Колишня назва міста Кропивницький протягом 1924–1934 рр.

відсутні навіть натяки на подальші спровоковані німцями антиєврейські акції, що пов'язані з цими злочинами:

"Поблизу політехнікуму на Фюрстенштрассе розташована колишня в'язниця ГПУ⁵, у якій під час більшовицької окупації були замордовані тисячі німців, українців і поляків" [8, с. 163].

Отже, у німецькому "бедекері" за традиційною червоною обкладинкою ховається взірць пропаганди, спрямованої на беззастережну легітимізацію нацистської політики в Генеральному губернаторстві. Водночас це видання вписано в парадигму розвитку туризму Третього Рейху, який приділяв йому багато уваги.

Ще одним історичним літературним джерелом цієї статті є чернетка путівника Києвом, яка перебуває в Державному архіві Київської області. У тексті машинописного путівника німецький автор веде читача центральними вулицями окупованого Києва й зі знанням справи, тобто історії архітектури та мистецтва, дає лаконічну характеристику будівлям, які, на його думку, варті уваги. Автор недатованого тексту, безсумнівно, один зі співробітників айнзатцштабу рейхслейтера Розенберга – нацистської організації, яка здійснювала пошук, облік і конфіскацію культурних і наукових цінностей, адже він зазначає початок і кінець свого маршруту – це особняк, у якому розміщена його установа: *"На Бессарабському плацу ліворуч ми бачимо критий ринок. Повертаємо направо, рухаємося вздовж готелю й потрапляємо знову до нашого адміністративного будинку"* [38, арк. 18]. Неважко зрозуміти, що мова йде про будинок № 8 / 26 на бульварі Шевченка (під час окупації 1942–1943 рр. *нім. Rownoer Str., укр. Рівненська*), у якому розміщувався штаб Розенберга. Серед численних напрямів діяльності штабу був і пошук путівників Радянським Союзом [18, с. 116]. Ці видання були важливі як джерела інформації про культурно-історичні цінності для подальшої їхньої конфіскації. Зауважимо, що радянські путівники не могли бути затребуваними новими "господарями" за своїм основним призначенням, адже в їхній основі містився інший ідеологічний і політичний світогляд. Отже, текст співробітника штабу Розенберга можна вважати першою спробою підготувати путівник власне для нацистських "культуртрегерів" у рейхскомісаріаті "Україна".

Євреїв у цих нотатках згадано двічі: у першому випадку в іронічній ремарці з приводу тонких обелісків на дахах деяких радянських будинків: нібито в народі їх називають "жидівськими голками" [38, арк. 15]. Зрозуміло, що в тексті, який претендує на статус культурологічного, цей вислів абсолютно недоречний. Його вжито для демонстрації як власного антисемітизму, так і загального, ніби притаманного тутешнім жителям. Друга згадка є винятком для нацистських текстів такого стилю, оскільки в ній наявне визнання заслуг євреїв, що суперечить принципам антисемітизму. Так, ідучи Хрещатиком, автор звертає увагу на рештки багатопверхового будинку Льва Гінзбурга, зруйнованого внаслідок диверсійних актів радянських військових, і зауважує в дужках, що Гінзбург був єврейським будівельником у Києві. У решті випадків, як, власне, і в путівнику Бедекера, антисемітська позиція автора читається переважно за прийомом замовчування: називаючи численні архітектурні пам'ятки Києва, як-то: Український музей, що "містить надзвичайно цінну колекцію народного мистецтва"; "відомий своєю розкішню готель "Континенталь" і розкішні магазини люксових товарів, які колись стояли на Миколаївській вулиці

(тепер вул. Городецького)"; Бессарабський ринок; оперний театр та інші, автор тексту не згадує ані єврейських меценатів, ані будівельників та архітекторів. Цілком зрозуміло, чому він замовчує і той факт, що штаб Розенберга систематично шукав і вилучав літературу про євреїв, зокрема в їхніх квартирах, щоб надсилати до Інституту вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні [18, с. 100]. Цей текст, вочевидь, залишився чернеткою, адже подальший розвиток подій Другої світової війни прибрав із порядку денного видання нацистського путівника бодай Києвом, не говорячи вже про рейхскомісаріат "Україна".

Наближеною до жанру путівника є багато ілюстрована фотографіями та картами книжка Франца Обермайера "Україна. Країна чорної землі", яка вийшла друком 1942 р. у Відні [28]. Різноманітну країнознавчу інформацію в ній подано у формі прямого звернення до читача як до "товариша". Майже кожен абзац, за винятком історичних екскурсів, починається із заклику до дій: "Вирушай!", "Піднімайся вгору!", "Повернися до Галичини!" тощо. В оповіданні про події часів Центральної Ради та Директорії євреїв уперше згадано як жертв погромів: "За межами Києва озброєні банди селян є найвищим авторитетом. Вони грабують міста, і горе землевласнику, горе єврею, який потрапить до них у руки. Вони відбирали зброю в німецьких та австрійських військ, що поверталися додому" [28, с. 71]. Переходячи до антипольського руху в Галичині та на Волині, автор звинувачує в провалі їхньої діяльності місцевих комуністів – євреїв, які ніби діяли за наказом Комінтерну у Варшаві [28, с. 86].

Значно більше уваги в тексті приділено діяльності євреїв у торгівлі та сфері фінансових послуг.

"Галичина і Волинь – це області світового гетто, яке розташоване між Краковом та Одесою. Той, хто хоче відстояти тут власні комерційні інтереси проти євреїв або політичні наміри проти поляків – тому не можна відмовити в певних здібностях. [...] Євреї та кооперативи відчайдушно борються один проти одного. Але там, де розквітає лихварство й торговельне посередництво, кооперативам ведеться сутужно [...]. Якщо ж кооперація пробивається в села, які перебувають під контролем євреїв, то селяни швидко опиняються на її боці, тоді ніхто не купує в єврея і не продає йому, його шинок обходять, отже, йому доводиться раніше чи пізніше збирати свої пожитки" [28, с. 91].

Продовжуючи тему єврейського впливу на економіку Галичини, автор вдається до поширеного стереотипу, що євреї уникають важкої роботи, водночас він наводить суперечливу інформацію про їхню зайнятість у ремеслах і промисловості:

"Єврейське питання для українців – це питання хліба. Там, де народ прагне розвитку й покращення свого життя, він натикається на євреїв. У селах і в містах – скрізь вони є, але тільки не на важкій роботі. Ще 1900 р. 74 % всіх зайнятих євреїв Росії, Польщі та Галичини працювали в торгівлі, кредитній службі, ремеслах і промисловості [...]" [28, с. 92].

Підсумовуючи свої роздуми про роль євреїв в Україні, Франц Обермайер тішиться тим, що "незважаючи на тісне співіснування, українці зберегли своє культурне життя недоторканим від єврейського впливу і свою расу чистою від єврейської крові" [28, с. 92]. Далі автор, спираючись на дані, наведені в книжці "Єврейство в східноєвропейському просторі" Петера-Хайнца Зерафіма⁶ (Seraphim, P.-H. (1938). *Das Judentum im*

⁵ Тут автори путівника допустили неточність: ГПУ існувало протягом 1923–1934 рр., НКВС 1934–1946 рр.

⁶ Петер-Хайнц Зерафім – один із нацистських теоретиків масових депортацій, що після початку Другої світової війни

osteuropäischen Raum. Essen: Essener Verlag), торкається історії розселення євреїв у Південній Україні та їхніх подальших міграцій до міст. Невипадково у книжці Обермайєра наведено кольорову етнографічну карту України, підготовлену географічним відділом Міністерства закордонних справ Німеччини, на якій частку євреїв зображено чорним кольором. Повторюючи кліше про засилля євреїв у торгівлі й фінансах до Першої світової війни, Франц Обермайєр переходить до "непропорційно високої" частки присутності представників цього народу в радянських державних органах управління та акцентує увагу на їхньому "негативному впливі" на стан економіки й торгівлі [28, с. 172].

І все ж таки, незважаючи на ці антисемітські ремінісценції, не євреї становлять головну небезпеку для українців, доля яких так хвилює австрійського автора. Її він вбачає в московській деспотії. Характер загрози Франц Обермайєр пояснює з позиції нацистського дарвінізму: "Відмінності між росіянами та українцями зумовлені расою та закріплені історією" [28, с. 130]. Репрезентація українця як ідеального селянина продовжує наративну традицію Австро-Угорської монархії. Проте образ єврея як ворога – це, безперечно, розрив із нею на догану нацистській ідеології, яка поширилася в Австрії після її аншлюсу, що відбувся 1938 р.

Висновки. Наприкінці путівника наведено довгий вислів якогось київського лікаря, що з великим пієтетом ніби прохав одного німецького репортера через декілька тижнів після вступу німців у Київ "навчити українців елементарних речей у цьому житті". Хотілось би вірити, що ця розмова відбулася до розстрілу євреїв у Бабиному Яру, але з огляду на те, що книжка Обермайєра з'явилася за рік після хвилі масових розстрілів по всій окупованій території України й це ніяк не вплинуло на віру автора в "нове, краще майбутнє", на те, що "цю потужну роботу буде закінчено за декілька років" [28, с. 190], то цей путівник, як і путівник Бедекера 1943 р., і путівник Києвом 1942 р., були інструментами злочинної нацистської пропаганди, на відміну від видань Австро-Угорської монархії, які певною мірою можна вважати джерелом знань про міжкультурну комунікацію й толерантність. Але і в першому, і в другому випадку характер цих книжок залежав від державної політико-ідеологічної кон'юнктури. Якщо у виданнях, надрукованих до Першої світової війни, образ єврея подано переважно з етнографічної перспективи, то в нацистських путівниках часів Другої світової війни він трансформується в образ ворога. Однак автори уникають формулювань на кшталт "юдейо-більшевизм" або "світовий єврейський закат". Можливо, що традиційний формат путівника як засобу міжкультурної комунікації обмежував його остаточне перетворення на примітивну расистську чи антисемітську пропаганду.

Список використаних джерел:

1. Baedeker. Ein Name wird zur Weltmarke / P. Baumgarten, M. Baumgarten (Hrsg.). – Ostfildern : Baedeker, 1998. – 136 S.
2. Bendella Th. Die Bukowina im Königreiche Galizien / Th. Bendella. – Wien : H. F. Müller, 1845. – 38 S.
3. Bergmann S. Galizien: seine kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung / S. Bergmann. – Wien : Buchdruckerei Industrie, 1912. – 187 S.
4. Caplan J. "Jetzt judenfrei" Writing tourism in Nazi-Occupied Poland. The 2012 Annual Lecture / J. Caplan. – London : London German Historical Institute, 2012. – 69 p.
5. Ćwikliński L. Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Sechs Vorträge gehalten aus Anlass der Studienreise der Wiener Freien Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung nach Krakau und Galizien, 2. – 11. Juni 1912 / L. Ćwikliński. – Wien : In Kommission bei W. Braumüller, 1913. – 110 s.

обійняв посаду експерта з єврейських питань у Краківському інституті німецької діяльності на Сході.

6. Dann G. The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective / G. Dann. – New York : Routledge, 1996. – 298 p.
7. Das Elsass, Straßburg und die Vogesen / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Baedeker, 1942. – 192 s.
8. Das Generalgouvernement / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Baedeker, 1943. – 328 s.
9. "Der Krieg hier ist hart und grausam!": Feldpostbriefe an den Osnabrücker Regierungspräsidenten, 1941-1944 / W.-D. Mohrmann (Hrsg.). – Osnabrück : H. Th. Wenner, 1984. – 169 s.
10. Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa / R. Jarowski, P. Oliver Loew, Ch. Pletzing (Hrsg.). – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2011. – 290 s.
11. Die fünf größten Städte der Sowjetunion. Moskau, Leningrad, Charkow, Kijew, Odessa / O. D. Kameneva (Hrsg.). – Moskau : Staatsverlag der RSFSR, 1925. – 367 s.
12. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. 5, Abth. 1 / Rudolf, Österreich Erzherzog (Hrsg.). – Wien : Druck und Verlag der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1898. – 920 s.
13. Bau und Bild Österreichs. 4 Teile / K. Diener, F. Sueß, Victor Uhlig et al. – Wien, 1903.
14. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1939-1945. Vol. 2, Part A: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / Ed. M. Dean. – Bloomington : Indiana University Press, 2012. – 987 p.
15. Friederichsen M. Die Grenzmarken des Europäischen Rußlands, ihre geographische Eigenart und ihre Bedeutung für den Weltkrieg / M. Friederichsen. – Hamburg : Friederichsen, 1915. – 148 S.
16. Führer durch die Sowjetunion / A. Rado (Hrsg.). – Berlin : Neuer deutscher Verlag, 1928. – 898 p.
17. Götz A. Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung / A. Götz, S. Heim. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1993. – 539 s.
18. Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine 1941-1944: PhD Thesis : Fachgebiet: Geschichte / N. Gutsul; Osteuropäisches Institut. – Gießen, 2013. – 329 s.
19. Heeke M. Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921-1941 / M. Heeke. – Münster : Lit, 2003. – 679 s.
20. Hinrichsen A. Baedeker's Reisehandbücher 1832-1990 / A. Hinrichsen. – Bervern : Ursula Hinrichsen Verlag, 1991. – 344 s.
21. Kaindl R. Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnographie Osteuropas / R. Kaindl. – Czernowitz : H. Pardini, 1910. – 92 s.
22. Koshar R. German Travel Cultures / R. Koshar. – New York : Berg, 2001. – 241 p.
23. Kushnir V. Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Russland / V. Kushnir. – Wien : Ukrainische Rundschau, 1915. – 39 s.
24. Lozynskyi M. Die Schaffung einer ukrainischen Provinz in Österreich / M. Lozynskyi. – Berlin : Kroll, 1915. – 79 s.
25. Madajczyk Cz. Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945 / Cz. Madajczyk. – Berlin : Akademie-Verlag, 1987. – 702 s.
26. Müller S. Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945 / S. Müller. – Frankfurt am Main : Campus, 2012. – 350 s.
27. Musial B. Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944 / B. Musial. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1999. – 435 s.
28. Obermeyer F. Ukraine, Land der schwarzen Erde / F. Obermeyer. – Wien : Wiener Verlagsgesellschaft, 1942. – 198 s.
29. Illustrierter Führer durch Galizien / M. Orłowicz, R. Kordys, J. Kotas, J. Londzin. – Wien : Hartleben, 1914. – 388 s.
30. Pohl D. Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944 / D. Pohl. – Frankfurt am Main : Lang, 1993. – 208 p.
31. Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum Dritten Reich / P. Brenner (Hrsg.). – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1997. – 294 s.
32. Russland nebst Teheran, Port Artur, Peking / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Verlag von Karl Baedeker, 1912. – 590 s.
33. Schenk D. Hans Frank: Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur / D. Schenk. – Frankfurt am Main : S. Fischer, 2006. – 485 s.
34. Tomaschewski S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens / S. Tomaschewski. – München : F. Bruckmann, 1915. – 47 s.
35. Wasilewski L. Die Ostprovinzen des Alten Polenreichs: Lithauen U. die Landschaft Chelm – Ostgalizien – die Ukraine / L. Wasilewski. – Kraukau : Zentral Verlagsbureau des Polnischen Obersten Nationalkomitees, 1916. – 364 s.
36. Wien und Niederdonau / K. Baedeker (Hrsg.). – Leipzig : Baedeker, 1943. – 267 s.
37. Антонова З. Становление и развитие путеводителя как вида издания / З. Антонова. – Москва : МГОУ, 2006. – 13 с.
38. Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 2353, оп. 1, спр. 46.
39. Лозинський М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / М. Лозинський. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 355 с.
40. Мовна М. Путівники Львовом (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): історико-культурологічне дослідження / М. Мовна. – Львів : [б. в.], 2014. – 232 с.
41. Монолаті І. Громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення: інтеграція євреїв Галичини в Габсбурзьку державу

/ I. Монолатій // Judaica Ukrainica. – 2014. – 3. – С. 37-57. DOI: <https://doi.org/10.14653/ju.2014.03>

42. Радченко О. Україна в німецькомовних брошурах і путівниках напередодні та в роки Першої світової війни / О. Радченко // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2013. – 9. – С. 29-33.

References:

1. Baumgarten, P. & Baumgarten, M. (Hrsg.). (1998). *Baedeker. Ein Name wird zur Weltmarke*. Ostfildern: Baedeker.
2. Bendella, Th. (1845). *Die Bukowina im Königreiche Galizien*. Wien: H. F. Müller.
3. Bergmann, S. (1912). *Galizien: seine kulturelle und wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Buchdruckerei Industrie.
4. Caplan, J. (2012). "Jetzt judenfrei" Writing tourism in Nazi-Occupied Poland. *The 2012 Annual Lecture*. London: London German Historical Institute.
5. Ćwikliński, L. (1913). *Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Sechs Vorträge gehalten aus Anlass der Studienreise der Wiener Freien Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung nach Krakau und Galizien, 2. – 11. Juni 1912*. Wien: In Kommission bei W. Braumüller.
6. Dann, G. (1996). *The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective*. New York: Routledge.
7. Baedeker, K. (Hrsg.). (1942). *Das Elsass, Straßburg und die Vogesen*. Leipzig: Baedeker.
8. Baedeker, K. (Hrsg.). *Das Generalgouvernement*. Leipzig: Baedeker.
9. Mohrmann, W.-D. (Hrsg.). (1984). "Der Krieg hier ist hart und grausam!": Feldpostbriefe an den Osnabrücker Regierungspräsidenten, 1941-1944. Osnabrück: H. Th. Wenner.
10. Jarowski, R. & Oliver Loew, P. & Pletzing, Ch. (Hrsg.). (2011). *Der genormte Blick aufs Fremde. Reiseführer in und über Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
11. Kameneva, O. (Hrsg.). (1925). *Die fünf grössten Städte der Sowjetunion. Moskau, Leningrad, Charkow, Kijew, Odessa*. Moskau: Staatsverlag der RSFSR.
12. Rudolf, Österreich Erzherzog (Hrsg.). (1898). *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien*. Wien: Druck und Verlag der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
13. Diener, K. et al. (1903). *Bau und Bild Österreichs. 4 Teile*. Wien: [s. n.].
14. Dean, M. (Ed.). (2012). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1939-1945. Vol. 2, Part A: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press.
15. Friederichsen, M. (1915). *Die Grenzmarken des Europäischen Rußlands, ihre geographische Eigenart und ihre Bedeutung für den Weltkrieg*. Hamburg: Friederichsen.
16. Rado, A. (Hrsg.). (1928). *Führer durch die Sowjetunion*. Berlin: Neuer deutscher Verlag.
17. Götz, A. & Heim, S. (1993). *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
18. Gutsul, N. (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine 1941-1944*. PhD Thesis (Fachgebiet: Geschichte), Osteuropäisches Institut.

19. Heeke, M. (2003). *Reisen zu den Sowjets: der ausländische Tourismus in Russland 1921-1941*. Münster: Lit.

20. Hinrichsen, A. (1991). *Baedeker's Reisehandbücher 1832-1990*. BERN: Ursula Hinrichsen Verlag.

21. Kaindl, R. (1910). *Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnographie Osteuropas*. Czernowitz: H. Pardini.

22. Koshar, R. (2001). *German Travel Cultures*. New York: Berg.

23. Kushnir, V. (1915). *Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Russland*. Wien: Ukrainische Rundschau.

24. Lozynskyi, M. (1915). *Die Schaffung einer ukrainischen Provinz in Österreich*. Berlin: Kroll.

25. Madajczyk, Cz. (1987). *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*. Berlin: Akademie-Verlag.

26. Müller, S. (2012). *Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*. Frankfurt am Main: Campus.

27. Musial, B. (1999). *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*. Wiesbaden: Harrasowitz.

28. Obermeyer, F. (1942). *Ukraine, Land der schwarzen Erde*. Wien: Wiener Verlagsgesellschaft.

29. Orłowicz, M. et al. (1914). *Illustrierter Führer durch Galizien*. Wien: Hartleben.

30. Pohl, D. (1993). *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939-1944*. Frankfurt am Main: Lang.

31. Brenner, P. (Hrsg.). (1997). *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum Dritten Reich*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

32. Baedeker, K. (Hrsg.). (1912). *Russland nebst Teheran, Port Artur, Peking*. Leipzig: Verlag von Karl Baedeker.

33. Schenk, D. (2006). *Hans Frank: Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

34. Tomaschewsky, S. (1915). *Die weltpolitische Bedeutung Galiziens*. München: F. Bruckmann.

35. Wasilewski, L. (1916). *Die Ostprovinzen des Alten Polenreichs: Lithauen U. die Landschaft Chelm – Ostgalizien – die Ukraina*. Krakau: Zentral Verlagsbureau des Polnischen Obersten Nationalkomitees.

36. Baedeker, K. (Hrsg.). (1943). *Wien und Niederdonau*. Leipzig: Baedeker.

37. Antonova, Z. (2006). *Origins and Development of a Guidebook as a Type of Publication*. Moscow: MGOU. [In Russian]

38. State Archive of Kyiv Region, Fund 2353, List 1, File 46.

39. Lozynskyi, M. (2005). *Ethnic Composition of the Population of Lviv (in the Context of the Social Development of Galicia)*. Lviv: Ivan Franko Lviv National University Press. [In Ukrainian]

40. Movna, M. (2014). *Lviv Guidebooks (2nd half of the 19th – early 21st centuries): Historical and Cultural Research*. Lviv: [s. n.]. [In Ukrainian]

41. Monolati, I. (2014). Equality of Civil Rights in Change of Ethnical Renunciation: Integration of Galician Jews into the Habsburg Empire. *Judaica Ukrainica*, 3, 37-57. DOI: <https://doi.org/10.14653/ju.2014.03>. [In Ukrainian]

42. Radchenko O. (2013). Ukraine in German Travel Guides before and during the First World War. *Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences*, 9, 29-33. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 24.11.19

O. Radchenko, PhD in History, Associate Professor
Institute of Economics and Law
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

JEWES AND JEWISH CULTURE OF GALICIA AND GREAT UKRAINE IN GERMAN TRAVEL GUIDES (late 19th – first half of the 20th centuries)

The article deals with travel guides in German language about current territory of Ukraine at the end of 19th – first half of 20th centuries. It is noted that they represent quite a small group of literary sources. Major part of their content is reference information about geography, history, specific features of daily life and household traditions of one region or another, but major function is imposing of normative perception of foreign, alien culture. The most well-known are those, which were issued by publishing house "Baedeker", as well as those, published in the times of Austrian-Hungarian monarchy. The author analyses image of Jews as ethnic community in the regions of Eastern Galicia and so-called Great Ukraine before the First World War, in the interwar period and during the Second World War. It is emphasized that thorough consideration of image of the Jews through prism of travel guides during dramatic and tragic events of the end of XIX – the first half of XX centuries may open to the readers of the XXI century new perspectives in understanding of such socio-political phenomena, as a state policy towards ethnic minorities; collective auto- and hetero-stereotypes; dynamics of antisemitism from common level of everyday life to discrimination and extermination of Jews.

Moreover, travel guides contain various materials for analysis of issues, related to cultural transfer, models of journeys, attractiveness of certain destinations and objects of cultural and historical heritage at the territory of regions, which for centuries were known by coexistence of various ethnic groups and frequent changes of borders. Necessity of usage of interdisciplinary approach was an additional stimulus for research on the subject under consideration.

The author stressed that the book of Franz Obermeyer "Ukraine. Land der schwarzen Erde", as well as the travel guide by Baedeker, 1943, and the travel guide for Kyiv, 1942, were instruments of the criminal Nazi-Propaganda, contrary to publications during Austrian-Hungarian monarchy, which to certain measure can be considered as a source of knowledge about inter-cultural communications and tolerance. But in both cases the character of these books depended on a political and ideological conjuncture. While in the books, published before the WWI, the image of a Jew was presented mainly from the ethnographic perspective, but in Nazi publications during WWII it was transformed into the image of an enemy. But the authors avoided usage of formulations like "judo-bolshevism" or "worldwide Jewish conspiracy". Most likely, the traditional format of a travel guide as an instrument of inter-cultural communication limited its actual transformation into a primitive racial or anti-Semitic propaganda.

Certain attention in the article is given to the soviet travel guides, edited by Alexander Rado and published by All-Union Society of Cultural Relations in the 1920-ies, which were and are still little known.

Keywords: Travel Guide, Jews, Galicia, Great Ukraine, Austrian-Hungarian Monarchy, The Third Reich, Soviet Union.